

Atgriezenisko kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā

Polysemy of Reflexive Verbs of Motion in the Latvian Language

Ieva Kuplā

LU aģentūra „Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: *Ieva.Kupla@gmail.com*

Rakstā pētīta daudznozīmīgo atgriezenisko kustības darbības vārdu leksikalizēšanās un to nozīmju sistēmas. Lai veiksmīgāk konstatētu atgriezenisko darbības vārdu nozīmju sistēmas īpatnības, to nozīmju sistēmas pretstatītas tiešajiem darbības vārdiem. Analizētie atgriezeniskie kustību verbi sadalīti šādās apakšgrupās: atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme no tiešā verba pamatnozīmes atšķiras tikai ar atgriezeniskumu, – *staiipīties, ārdīties, sviesties, rauties*; atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme ir attālinājusies no tiešā verba pamatnozīmes, – *ņemties, laisties*; atgriezeniskie darbības vārdi, kuriem nav atbilstoša tiešā verba, – *tuvoties, mosties*. Aplūkoto atgriezenisko kustību verbu nozīmju sistēmas ņemtas no „Latviešu valodas vārdnīcas”.

Atgriezenisko verbu nozīmes iespējams klasificēt pēc to raksturotās darbības norises jomas, resp., subjekta un objekta jomas. Latviešu valodas atgriezenisko kustības verbu nozīmju sistēmās visbiežāk lietotas šādas atgriezenisko verbu nozīmes: subjekta jomā – īsti refleksiīva verba nozīme, reciproka jeb savstarpējas darbības nozīme, autokauzatiīva nozīme, aspektuāla nozīme; objekta jomā – dekauzatiīva nozīme, modāla kvazipasīva nozīme, modāla nolieguma nozīme, bezpersonas modāla nejaušības nozīme.

Atslēgvārdi: gramatizēšanās, leksikalizēšanās, īsti refleksiīva verba nozīme, reciproka jeb savstarpējas darbības nozīme, autokauzatiīva nozīme, aspektuāla nozīme, dekauzatiīva nozīme, modāla kvazipasīva nozīme.

Valodniecībā, analizējot valodas sistēmas attīstību, aplūko divus pretējus procesus: gramatizēšanos un leksikalizēšanos. „Gramatizēšanās ir valodas sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā” (VPSV 2007, 133–134) jeb „process valodā, kura rezultātā no leksiskām vienībām – patstāvīgiem vārdiem – rodas gramatiskas vienības: palīgvārdi un morfēmas; vai arī tāds process, kurā no gramatiskām vienībām rodas vēl gramatiskākas, resp., gramatiskā funkcijā lietotas vienības iegūst vēl kādu citu gramatisku funkciju” (Lokmane 2008, 259), piemēram, darbības vārds *mesties* saitiņas funkcijā var realizēt pazīmes maiņas nozīmi ‘kļūst’ – *Austrumos debess pamale metās pelēka* –, bet zaudēt verba *mesties* leksisko nozīmi ‘pārvietoties’. Turpretim „leksikalizēšanās ir process, kurā kāds afikss, vārdforma vai vārdu savienojums kļūst par atsevišķu vārdu vai tā ekvivalentu” (VPSV 2007, 208), piemēram, vārdu savienojumi *spert zemes gaisā* ‘dusmoties’, *sadot piparus*

‘rāt’ leksikalizējoties kļūst par frazeoloģismiem. „Valodā abi šie procesi ir cieši saistīti, jo liecina par valodas leksiskās un gramatiskās sistēmas attīstību un pārmaiņām – gramatisko kategoriju un to paradigmu pārveidošanos, kā arī valodas vārdu krājuma transformēšanos.” (Kalnača 2005, 125)

Atgriezeniskie darbības vārdi latviešu valodā analizēti gan gramatiskā, gan leksiskā aspektā. Gramatiskā aspektā refleksīvo verbu kārtas nozīmes aplūkotas „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (1959), atgriezenisko verbu refleksivitāti un kārtas kategoriju analizējis Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*) grāmatā *Studies in the Latvian Verb* (2001), savukārt Andra Kalnača rakstā „Refleksīvie verbi un darbības vārda transivitāte latviešu valodā” (2001) pievērsusies atgriezenisko verbu transivitātei latviešu valodā, bet rakstā „Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļu tekstos” (2009) aplūkojusi to lietojumu plašsaziņas līdzekļos stilistisko un gramatisko funkciju kontekstā u. c. Savukārt atgriezenisko verbu pētījumiem leksiskā aspektā pievērsusies Emīlija Soida, kura pētījumā „Vārddarināšana” (2009), kā arī zinātniskās konferences tēzēs „Refleksīvais verbs latviešu valodas vārddarināšanas sistēmā” (1972) sniegusi ieskatu refleksīvo verbu pētījumos un to iespējamajos dalījumos latviešu valodniecībā un aplūkojusi refleksīvo verbu pazīmes to semantikas un funkciju skatījumā. Refleksīvo verbu semantiku un to funkcijas analizējusi arī Ruta Veidemane rakstā „Morfēmas *-ies* vieta latviešu valodas verbu sistēmā” (1972) un Dzintra Paegle grāmatā „Latviešu literārās valodas morfoloģija” (2003) u. c. Iepazīstoties ar refleksīvo verbu pētījumiem latviešu valodā, var secināt, ka atgriezeniskos verbus latviešu valodā iespējams saistīt ar kārtas kategoriju, ar transivitātes/intransivitātes kategoriju kā intransivitātes formālo rādītāju, ar to, ka refleksīvie verbi no attiecīgajiem nerefleksīvajiem vārdiem nereti atšķiras ar leksiskās nozīmes niansi vai tiem ir gluži cita leksiskā nozīme (Veidemane 2002, 422), kā arī ar verbu darināšanu, ja tiešais un refleksīvais verbs funkcionē kā atšķirīgas leksēmas (Kalnača 2001, 198).

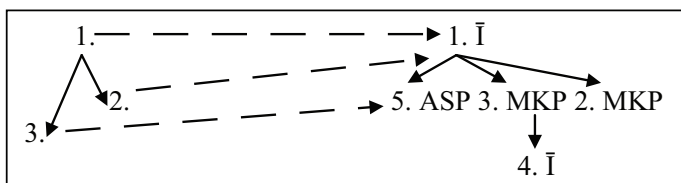
Šajā rakstā, pētot atgriezenisko kustības verbu daudznozīmību latviešu valodā, lielāka uzmanība pievērsta leksikalizēšanās gadījumiem, tātad tiem gadījumiem, kad atgriezenisko darbības vārdu morfēma *-ies* leksikalizējoties zaudējusi savu gramatisko nozīmi, padarot atgriezeniskos darbības vārdus par atsevišķām leksēmām. Par to, ka atgriezeniskie darbības vārdi ir atsevišķas leksēmas, liecina arī tas, ka tiem ir atsevišķa nozīmju sistēma. Aplūkojot atgriezenisko kustības verbu daudznozīmību latviešu valodā, analizētas verbu leksiskās nozīmes. To precizēšanai izmantotas „Latviešu valodas vārdnīcā” (LVV) minēto kustības verbu, kuriem ir vairāk nekā divas atvasinātās nozīmes, nozīmju sistēmas. Šāda atgriezenisko kustības verbu atlase izraudzīta tāpēc, ka dažkārt verbi ar vienu atvasināto nozīmi nav uzskatāmi par daudznozīmīgiem, jo atvasinātā nozīme raksturo tikai pamatnozīmes niansi. Lai vieglāk būtu konstatēt daudznozīmīgo atgriezenisko kustības verbu nozīmju sistēmas īpatnības, tie pretstatīti atbilstošo tiešo verbu nozīmju sistēmām. Šādi aplūkojot daudznozīmīgos atgriezeniskos kustību verbus, mēģināts noskaidrot, kas ir verba pamatnozīme, cik nozīmju vispār ir verbam un kādas ir tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju attiecības.

Pētot atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas, jāatzīst, ka tās pēc atgriezenisko verbu pamatnozīmju attiecībām pret tiešo verbu pamatnozīmēm iespējams klasificēt šādi:

Pirmkārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme no tiešā darbības vārda pamatnozīmes atšķiras tikai ar atgriezeniskumu.

Staipīties

Šajā grupā iekļaujams darbības vārds *staipties*, kura pamatnozīme ‘stiept, iztaisnot ķermeni, locekļus, izvingrināt, atbrīvojot muskulatūru’ atbilst tiešā verba *stiept* nozīmēm ‘vairākkārt stiept’ un ‘vairākkārt saliekt un izstiept’, bet atvasinātā nozīme ‘ko smagu nest, cilāt, darīt pārāk smagu darbu’ atbilst tiešā verba nozīmei ‘vairākkārt, bieži nest’. No tā var secināt, ka atgriezeniskajam verbam *staipties* piemīt gan atgriezeniskuma nozīme, gan visas tiešā verba nozīmes. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attieksmes shematiski var attēlot šādi¹:

Atgriezeniskā verba *staipties* pamatnozīme, kā arī atvasinātā nozīme ‘stiepties, locīties, vīties (kur, ap ko)’ ir īsti refleksīva darbības vārda nozīme. Tādā raksturo darbību, kas izriet no subjekta un atgriežas pie tā atpakaļ, resp., nosauc darbību, kas noris subjekta jomā (Veidmane 1972, 429; Князев 2007, 268; Soida 2009, 214). Šādiem atgriezeniskajiem darbības vārdiem darbības subjekts reizē ir arī darbības objekts, piemēram, atgriezeniskā darbības vārda *staipties* subjekts un objekts ir persona, kura, apzināti darbojoties, ‘staipta pati sevi’.

<u><i>staipt</i></u> (LVV 2006, 1038–1039)	<u><i>staipties</i></u> (LVV 2006, 1039)
1. Vairākkārt stiept (cenšoties padarīt garāku vai platāku). <i>Staipt drānu.</i>	1. Stiept, iztaisnot ķermeni, locekļus, izvingrināt, atbrīvojot muskulatūru. <i>Kaķēns pamo-dies staiptās. Staipties un gorīties.</i>
2. Vairākkārt saliekt un izstiept. <i>Staipt notirpušos locekļus. Staipt kaklu.</i>	2. Būt staiptīgam (2); stiepties (tekot). <i>Gumija staiptās. Medus staiptās.</i>
3. sar. Vairākkārt, bieži nest (ko smagu). <i>Staipt maisus. Katru dienu staipt līdzī smago somu.</i>	3. Būt tādām, kas zaudē sākotnējo formu, ja (to) stiepj. <i>Adījums, drēbe staiptās.</i>
	4. Stiepties, locīties, vīties (kur, ap ko). <i>Sliekas staiptās pa taciņu. Staiptās uguns mēles. Laksti, zirnāji staiptās pa kājām. pārņ.</i>
	5. sar. Nest, cilāt (ko) smagu, darīt pārāk smagu darbu. <i>Staipties ar maisiem.</i>

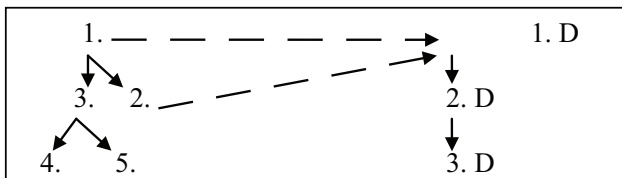
¹ Rakstā veidotajos tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu shematiskajos attēlojumos ar nepārtrauktu bultu norādītas katra atsevišķa verba nozīmju attieksmes nozīmju sistēmā, bet ar raustītu bultu – tiešā verba nozīmes, kas tam ir kopīgas ar atgriezenisko verbu. Ar cipariem atzīmēts nozīmes kārtas numurs. Tabulās doto saīsinājumu saraksts pievienots raksta nobeigumā.

Analizējot atgriezeniskā verba *staipīties* atvasināto nozīmju sistēmu, jāsecina, ka tā atvasināto nozīmju sistēmā ir arī modāli kvazipasīva nozīme. Šo nozīmi raksturo atgriezeniskie darbības vārdi, kuru darbība noris objekta jomā. To papildina modāli semantiskie komponenti, kuru konkrētais jēdzieniskais saturs ir atkarīgs no darbības vārda veida (Genušienē 1987, 109–118). Atgriezeniskā darbības vārda *staipīties* nozīmju sistēmā šādu nozīmi izsaka atvasinātās nozīmes ‘būt staipīgam’, ‘būt tādām, kas zaudē sākotnējo formu, ja (to) stiepj’, piemēram, *gumija staipās* ‘gumija ir viegli staipāma’, *drēbe staipās* ‘drēbe ir viegli staipāma’. Kā redzams, nozīmes realizēšanā būtiskas ir objektu fizikālās īpašības, piemēram, lai gumiju staipītu, būtiski ir tas, ka tās sastāvā ir vielas, kas ļauj to pakļaut staipīšanas procesam.

Atgriezeniskā verba *staipīties* atvasinātā nozīme ‘nest, cilāt (ko) smagu, darīt pārkā smagu darbu’ ir aspektuāla nozīme, ‘kas raksturo darbības izpausmi atkarībā no sasniegtā rezultāta, daudzuma, ilgstamības u. c. pazīmēm’ (VPSV 2007, 49), piemēram, *staipīties ar maisiem* ‘subjekts vairākkārt pārvieto maisus’.

Ārdīties

Atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīmei ‘irt’ atbilst tiešā verba *ārdīt* pamatnozīme ‘dalīt šuvuma vietā’ un atvasinātā nozīme ‘šķetinot diegu, dziju, panākt, ka atris, izirst (adījums, tamborējums)’. Var secināt, ka atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, atbilst divām tiešā verba nozīmēm, tomēr citas nozīmes abiem analizējamajiem vārdiem nesakrīt. Šādas tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

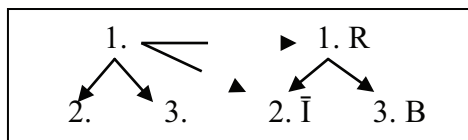
<i>ārdīt</i> (LVV 2006, 92)	<i>ārdīties</i> (LVV 2006, 92)
1. Dalīt šuvuma vietā. <i>Ārdīt vecos svārkus. Ārdīt vīles.</i>	1. Irt. <i>Vīles sāka ārdīties. Šī dzija slikti ārdās.</i>
2. Šķetinot diegu, dziju, panākt, ka atris, izirst (adījums, tamborējums). <i>Ārdīt zeķes, cimdus.</i>	2. Nesavaldīgi un trokšņaini uzvesties. <i>Neganti ārdīties. Ārdīties pretī.</i>
3. Jaucot, apvēršot izkliedēt. <i>Ārdīt siena vālu, ārdīt stirpu. Ārdīt sienu, āboliņu.</i>	3. 3. pers. Trakot, plosīties (par dabas parādībām). <i>Negaiss ārdās.</i>
4. Plēšot, laužot jaukt (celtni). <i>Strādnieki ārdīja nost vecās mājas. Mūri bija grūti ārdīt.</i>	
5. pārn. Bojāt, postīt. <i>Ārdīt organismu. Ārdīt ģimeni.</i>	

Atgriezeniskā verba *ārdīties* pamatnozīme ‘irt’, kā arī atvasinātās nozīmes ‘nesavaldīgi un trokšņaini uzvesties’ un ‘trakot, plosīties (par dabas parādībām)’ ir

dekauzatīvas nozīmes. Atgriezenisko verbu dekauzatīvā nozīme raksturo situāciju, kas noris spontāni, patvaļīgi (Князев 2007, 284). Šī atgriezenisko verbu nozīme atspoguļo darbību objekta jomā, to, kas notiek ar objektu, piemēram, *vīles ārdās* ‘vīles tiek pakļautas iršanas procesam’, *negaiiss ārdās* ‘negaiiss plosās patvaļīgi’.

Sviesties

Atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme ‘savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko)’ un atvasinātā nozīme ‘ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties’ atbilst tiešā verba *sviest* pamatnozīmei ‘ar strauju (parasti rokas) kustību, vēzienu panākt, ka (kas) virzās pa gaisu; ar eksploziju, sitienu u. tml. (parasti šaujamerocī) panākt, ka (piem., šāviņš) virzās pa gaisu’. Var secināt, ka atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, un viena atvasinātā nozīme atbilst tiešā verba pamatnozīmei, tomēr citas nozīmes abiem analizētajiem vārdiem nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attiecības shematiski var attēlot šādi:

<u>sviest</u> (LVV 2006, 1061) 1. Ar strauju (parasti rokas) kustību, vēzienu panākt, ka (kas) virzās pa gaisu; ar eksploziju, sitienu u. tml. (parasti šaujamerocī) panākt, ka (piem., šāviņš) virzās pa gaisu. <i>Sviest akmeni, bumbu. Sviest augšā, gaisā, pāri kam. Sviest maisu ratos. Sviest grāmatu uz galda. Sviest kādu ārā.</i> sar. – pavēlēt atstāt telpu, kurā atrodas. <i>Sviest naudu zemē.</i> sar. – izšķiest, nevajadzīgi izdot naudu. 2. Ātri ģērbt nost. <i>Pusdienas saulē malkas cirtēji svieda nost kamzoļus.</i> 3. Ar centrālās spēku atdalīt (ko). <i>Sviest medu (no šūnām).</i>	<u>sviesties</u> (LVV 2006, 1061) 1. Savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko). <i>Sviesties ar smiltīm, sniega pikām.</i> 2. Ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties. <i>Zaķis sviēdās atpakaļ krūmos.</i> 3.3. pers.; sar. Veikties, klāties (dzīvē). <i>Kā tev labi sviežas?</i>

Atgriezeniskā verba *sviesties* pamatnozīme ‘savstarpēji (viens otram, cits citam) sviest (ko)’ ir reciproka nozīme jeb savstarpējas darbības nozīme. Reciprokā nozīme izsaka divu vai vairāku subjektu savstarpēju darbību, kur katrs no situācijā iesaistītajiem subjektiem vienlaikus ir darbības subjekts un objekts jeb adresāts, pret ko darbība vērsta, attiecībā pret situācijā iesaistītajiem dalībniekiem, tātad notiek semantisko lomu dubultošanās (Kalnača 2001, 202; VPSV 2007, 344; Князев 2007, 270–271; Soida 2009, 215). Šī atgriezenisko verbu nozīme atspoguļo darbību subjekta jomā, tātad nosauc to, kas notiek ar situācijā iesaistītajiem subjektiem, nediferencējot to, kurš konkrētajā situācijā ir darbības subjekts un darbības objekts. Turklāt teikuma priekšmets šādās situācijās var būt gan subjekts daudzskaitlī, gan vārdriinda. Verba *sviesties* reciproko nozīmi izsaka divi subjekti, kuri darbojas vienlaikus, piemēram, *sviesties ar sniega pikām* ‘divi subjekti vienlaikus viens otru apmētā ar sniega pikām’.

Atvasinātā nozīme ‘ar ātru, pēkšņu kustību virzīties; mesties’ ir īsti refleksiīva verba nozīme, nosaucot darbību, kurā darbības subjekts reizē ir arī darbības objekts, piemēram, *sviesties* – ‘sviest sevi’, ‘pārvietot sevi’.

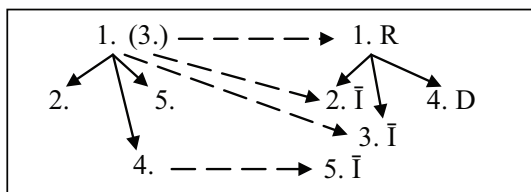
Atgriezeniskā verba *sviesties* atvasinātā nozīme ‘veikties, klāties (dzīvē)’ ir bezpersonas modāla nejausības nozīme, tātad raksturo procesu, kura nosauktai darbībai parasti nav veicēja, bet ir izjutējs, piemēram, *veiksme tev (viņam)*.

Rauties

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme ‘raut (ko) katram uz savu pusi, mērojoties spēkiem’ un atvasinātās nozīmes ‘pēkšņi, strauji, ar rāvienu virzīties, censties atbrīvoties, attālināties (no kā)’ un ‘vilkties (kopā, čokurā)’ atbilst tiešā verba *raut* pamatnozīmei ‘vilkt, stiept ar pēkšņu, strauju kustību; strauji vērt (vaļā, ciet); ātri steigā vilkt (virsū, nost)’ un atvasinātajai nozīmei ‘strauji, ar spēku virzīt (sev līdzī)’.

Savukārt atgriezeniskā verba *rauties* atvasinātā nozīme ‘daudz strādāt, pūlēties’ atbilst tiešā verba *raut* atvasinātajai nozīmei ‘ātri, sparīgi strādāt’.

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme, kam pievienota atgriezeniskuma nozīme, un divas atvasinātās nozīmes atbilst tiešā verba pamatnozīmei un vienai atvasinātajai nozīmei. Turklāt savstarpējas atbilstības vērojamas arī starp atvasinātajām nozīmēm, tomēr kopumā atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmas nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

<u>raut</u> (LVV 2006, 905)	<u>rauties</u> (LVV 2006, 905–906)
1. pārej. Vilkt, stiept ar pēkšņu, strauju kustību; strauji vērt (vaļā, ciet); ātri steigā vilkt (virsū, nost). <i>Raut virsū no visa spēka. Raut roku ārā no kabatas. Raut kādu aiz rokas. Raut logu vaļā. Raut segu nost. Raut cepuri no galvas. Raut augšā, lejā. Steidzīgi raut zābakus kājās.</i>	1. Raut (ko) katram uz savu pusi, mērojoties spēkiem. <i>Rausimies, kurš stiprāks!</i>
2. pārej. Plēst (dalot nost), šķīt; vilkt (ārā), celt (ko ieaugušu, iesakņojušos). <i>Raut puķes. Vējš rauj kokiem lapas. Raut lapas no burtnīcas. Raut pušu virvi. Raut burkānus. Raut zobu. Raut kokus ar visām saknēm.</i>	2. Pēkšņi, strauji, ar rāvienu virzīties, censties atbrīvoties, attālināties (no kā). <i>Zirgs raujas uz priekšu. Bērns raujas ārā no rokām. Rauties sāņus.</i>
3. pārej. Strauji, ar spēku virzīt (sev līdzī). <i>Zirgs rauj vezumu pa izbrazkto ceļu. Straume rauj līdzī kokus.</i>	3. Vilkties (kopā, čokurā). <i>Ezis raujas čokurā. Rauties zem segas. Rauties sevī. pārņ.</i>
4. nepārej.; sar. Ātri, sparīgi strādāt. <i>Talcinieki rāva līdz tumsai, kamēr viss siens bija šķūņos.</i>	4. Kļūt mazākam apjomā. <i>Drāna mazgājot raujas. Naktis stiepjas, bet dienas raujas.</i>
5. Raukt (2).	5. sar. Daudz strādāt, pūlēties. <i>Rauties ar darbiem. Rauties no rīta līdz vakaram. Rauties sviedriem vaigā.</i>

Atgriezeniskā verba *rauties* pamatnozīme ir reciproka nozīme, piemēram, *Rausimies, kurš stiprāks!* ‘divi subjekti, savstarpēji cīnoties, mērojas spēkiem’.

Savukārt otrā, trešā, kā arī piektā atgriezeniskā verba *rauties* nozīme ir īsti refleksiīva darbības vārda nozīme – ‘attālināt pašam sevi’, ‘savilkt čokurā pašam sevi’ un ‘nostrādināt pašam sevi’.

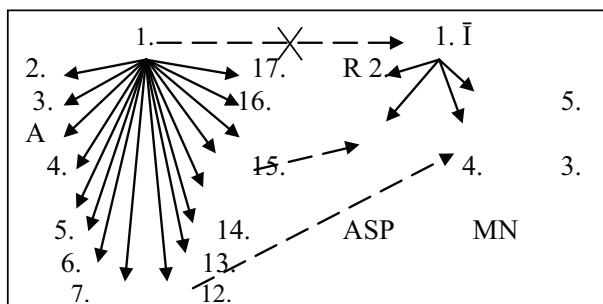
Pretstatā iepriekš minētajām atgriezeniskā verba *rauties* nozīmēm, kurās atspoguļota darbība subjekta jomā, jāmin ceturtnā atvasinātā nozīme ‘kļūt mazākam apjomā’, kuras darbība noris objekta jomā un kura ir dekauzatiīva nozīme, kas raksturo patvaļīguma nozīmi, piemēram, *drāna mazgājot raujas* ‘drāna tiek pakļauta saraušanās procesam’, *dienas raujas* ‘dienas paliek īsākas’. Šīs nozīmes realizēšanai objekts var būt gan konkrēts, gan abstrakts, taču tiem jāpiemīt īpašībām, kuras ļauj tos pakļaut procesam, kura rezultātā objekts tiek samazināts.

Otrkārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuru pamatnozīme attālinājusies no tiešā darbības vārda pamatnozīmes.

Analizējot šīs grupas verbus, jāatzīst, ka atgriezeniskā verba pamatnozīme neatbilst tiešā verba pamatnozīmei, taču tas, ka vērojamas atbilstes starp dažām tiešā un atgriezeniskā verba atvasinātajām nozīmēm, ļauj tos salīdzināt.

Nemties

Šajā grupā iekļaujams atgriezeniskais darbības vārds *ņemties*, kura pamatnozīme ‘strādāt, darboties, rīkoties, pūlēties (parasti enerģiski, intensīvi)’ neatbilst tiešā verba pamatnozīmei ‘vert (ko), piem., ar rokām, ar kādu rīku, lai dabūtu, turētu, arī lai novietotu, pārvietotu’. Savstarpējas atbilstes vērojamas starp abu verbu atvasinātajām nozīmēm, piemēram, atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘būt ar mieru (darīt ko); uzņemt, apņemt’ atbilst tiešā verba *ņemt* atvasinātajai nozīmei ‘pieņemt (2) ko, piem., savā pārziņā, arī lai veiktu (ar ko) kādu darbību; uzņemt kādas saistības (ko sistemātiski veikt, pildīt)’, bet atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu’ atbilst tiešā verba *ņemt* atvasinātajai nozīmei ‘sākt (ko darīt)’. Lai gan vērojamas atbilstes starp analizējamo verbu atvasinātajām nozīmēm, tomēr jāatzīst, ka atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmas nesakrīt. Šādas atgriezeniskā un tiešā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

<u>nemt</u> (LVV 2006, 741–742) 1. Tvert (ko), piem., ar rokām, ar kādu rīku, lai dabūtu, turētu, arī lai novietotu, pārvietotu. <i>Ņemt cirvi rokā. Ņem zīmuli un raksti! Ņem medu ar karoti.</i> 2. kopā ar vārdu „līdzī”. Ļaut, arī aicināt doties (kopā ar sevi); dodoties (kur), nest, vest (kopā ar sevi). <i>Ņemt bērnu līdzī uz pilsētu. Ņemt ganos līdzī suni.</i> 3. Dot apmešanās vietu (savā mājā, dzīvoklī); ļaut apmesties, novietoties. <i>Ņemt īrniekus savā dzīvoklī.</i> 4. Vākt (ražu ar rokām, parasti augļus, dārzeņus). <i>Ņemt ābolus, bumbierus no koka.</i> 5. Iegūt, dabūt lietošanā; pirkt, iegādāties. <i>Kur Ņemt līdzekļus mājas celšanai?</i> 6. Prasīt un iegūt; prasīt (piem., samaksu). <i>Ņemt atlīdzību naudā. Ņemt samaksu par pakalpojumu.</i> 7. Patērēt, izmantot (to, kas pienākas, ir vajadzīgs). <i>Ņemt atvaļinājumu vasarā.</i> 8. kopā ar vārdu „nost”. Šķirt, atdalīt. <i>Neņem nost bērnam lelli! Ņemt nost elektrības vadus.</i> 9. Izraudzīt, paredzēt un izmantot (darbā, darbībā); izvēlēties. <i>Ņemt citātus no dažādu autoru darbiem.</i> 10. Pieņemt (2) ko, piem., savā pārziņā, arī lai veiktu (ar ko) kādu darbību; uzņemties kādas saistības (ko sistematiski veikt, pildīt). <i>Ņemt mantas glabāšanā.</i> 11. Līgt, algot (strādnieku noteikta darba, uzdevuma veikšanai); pieņemt (darbā); iesaukt (karadienestā). <i>Ņemt amatniekus ēkas celšanai.</i> 12. Strādājot aptvert (piem., kādu joslu, platību); tiekot darbinātam, aptvert (kādu joslu, platību) – par darbarīkiem, ierīcēm. <i>Ņem platu vālu.</i> 13. sar. Grietzt, šķelt, arī citādā veidā (ko) apstrādāt (par asmeni, mašīnu, ieroci). <i>Jau nā izkaps labi Ņem.</i> 14. Sākt (ko darīt). <i>Vispirms viņš Ņēma krāsot sienu.</i> 15. Kopā ar citu darbības vārdu un saikli „un” – norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu. <i>Viņš Ņēma un pateica visu. Ņemšu un uzrakstīšu vēstuli.</i> 16. Uztvert. <i>Ņemt nopietni. Viņš visu Ņēma pa jokam. Stingri Ņemot – nopietni, kritiski vērot.</i> 17. Precēt. <i>Ņemt sievu. Viņš Ņemšot kaimiņa meitu.</i>	<u>ņemties</u> (LVV 2006, 742) 1. Strādāt, darboties, rīkoties, pūlēties (parasti enerģiski, intensīvi). <i>Ņemties līdz vēlai naktij. Ņemties ar saimniecības darbiem. Vīri Ņemas nosvīduši.</i> 2. Draiskuļoties; skaļi, trokšņaini rotaļāties. <i>Zēns Ņemas ar suni. Bērni Ņemas pa dārzu.</i> 3. Būt ar mieru (darīt ko); uzņemties, apņemties. <i>Es neņemtos izdarīt. Es par to neņemtos galvot.</i> 4. Kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu. <i>Brīdi atpūtāties un Ņēmāties atkal mācīties. Ņēmās slavēt, cildināt.</i> 5. kopā ar lietv. lok. Pieņemties, augt (spēkā, prātā, lielumā u. tml.) <i>Ābelīte pa vasaru Ņēmusies kuplumā.</i>

Atgriezeniskā verba *ņemties* pamatnozīme ir īsti refleksīva verba nozīme, resp., nosauc darbību, kurā subjekts apzināti strādina jeb nodarbina pats sevi.

Savukārt atvasinātā nozīme ‘draiskuļoties; skaļi, trokšņaini rotaļāties’ ir reciproka nozīme, kura atspoguļo darbību, kas noris divu subjektu rīcībā mijiedarbojoties – *rotaļāties ar kādu*.

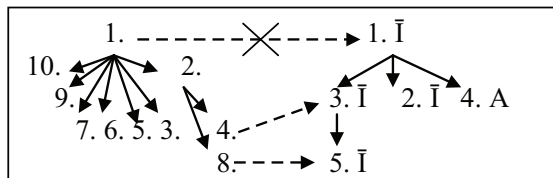
Atvasinātā nozīme ‘būt ar mieru (darīt ko); uzņemties, apņemties’ ir modāla nolieguma nozīme, tā tad paskaidro subjekta gribas ietekmi uz objektu – *es neņemtos izdarīt* ‘es negribu to darīt’, *es par to neņemtos galvot* ‘es nevaru to darīt’, resp., nosauc iemeslus, kāpēc nevar paveikt minēto darbību, jo subjekts negrib vai nevar.

Ceturtā atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘kopā ar cita darbības vārda nenoteiksmi – uzsver ar to nosauktās darbības sākumu, norāda uz darbības intensitātes pastiprinājumu’ ir aspektuāla nozīme, kas raksturo subjekta atkārtotu darbību – *ņēms slavēt, cildināt* ‘subjekts vairākkārt izsaka savu viedokli’.

Atgriezeniskā verba *ņemties* atvasinātā nozīme ‘pieņemties, augt (spēkā, prātā un lielumā u. tml.)’ ir autokauzafīva nozīme. Tā nosauc darbību subjekta jomā, precīzāk, „situāciju ar darbības subjektu, kurš ar savu rīcību maina sava ķermeņa stāvokli vai situāciju, kurā mainās subjekta stāvoklis telpā” (КНЯЗЕВ 2007, 276), piemēram, *ābelīte pa vasaru ņēmusies kuplumā* ‘ābele aug’.

Laisties

Atgriezeniskā darbības vārda *laisties* pamatnozīme ‘lidot (1)’ neatbilst tiešā verba pamatnozīmei ‘ļaut doties, virzīties; neaizturēt; ļaut (kur) tikt, piekļūt’, taču vērojamas sakritības to atvasinātajās nozīmēs, piemēram, atgriezeniskā verba atvasinātā nozīme ‘strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt’ atbilst tiešā verba atvasinātajai nozīmei ‘ātri braukt, skriet’. Šādas tiešā un atgriezeniskā verba nozīmju sistēmu attiecsmes shematiski var attēlot šādi:

laist (LVV 2006, 577)

1. Ļaut doties, virzīties; neaizturēt; ļaut (kur) tikt, piekļūt. *Laist putnu brīvībā. Laist kam paiet garām. Skatītājus laiž zālē desmit minūtes pirms seansa sākuma.* u. c.
2. Panākt, būt par cēloni, ka (kas) dodas, virzās (kur). *Laist lopus ganībās. Laist bērņus skolā.* u. c.
3. parasti kopā ar vārdiem „vaļā”, „darbā”, „klāt”. Panākt, ka sāk darboties; iedarbināt. *Laist mašīnu darbā. Laist uguni klāt* – aizdedzināt. u. c.
4. Virzīt vai ļaut virzīties uz noteiktu vietu, noteiktā virzienā, stāvoklī; panākt, būt par cēloni, ka (kas) izplatās. *Laist plostus. Laist kokus* – zāgēt, cirst augošus kokus. *Laist grāmatas klajā* (izdot). u. c.
5. Radīt (vairojoties, attīstoties); būt par cēloni, ka rodas un izplatās. *Laist asņus, sakņus.* u. c.
6. 3. pers., kopā ar apstākļa vārdu. Pietiekami neaizturēt (ko). *Lietusmētēlis laiž cauri ūdeni.* u. c.
7. Sviest, mest. *Laist kādam ar akmeni.* u. c.
8. sar. Ātri braukt, skriet. *Laist rikšiem.* u. c.
9. kopā ar vārdu „vaļā”. Pieļaut, ka skaļi izpaužas. *Laist raudas, bļāvienu vaļā.*
10. Tecināt, panākt, ka tek. *Laist bērzam sulu.* u. c.

laisties (LVV 2006, 577)

1. 3. pers. Lidot (1). *Putni laižas uz dienvidiem.*
2. Virzīties leju. *Laisties no kalna lejā. Saule laižas uz vakariem.*
3. Ļauties; doties. *Zirgs nelaižas rokā.*
4. Lēnām, pamazām ieņemt kādu stāvokli, nonākt kādā stāvoklī; slīgt. *Laisties guļus. Laisties miegā, snaudā.*
5. Strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt. *Laisties no istabas ārā. Laisties projām, ko kājas nes.* u. c.

Dažkārt nozīmju iekļaušana kādā no refleksīvo verbu nozīmju grupām ir problemātiska, jo to nozīmes ir attālinājušās no tiešā verba nozīmju sistēmas, piemēram, atgriezeniskā verba *laisties* pamatnozīme ir nosacīti raksturojama kā īsti refleksīva verba nozīme ‘laist sevi’.

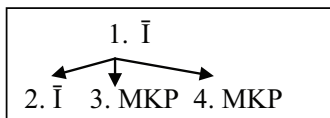
Atgriezeniskā verba *laisties* atvasinātās nozīmes ‘virzīties lejup’, ‘ļauties, doties’ un ‘strauji virzīties (piem., skrienot, braucot kur, kādā virzienā), bēgt’ ir īsti refleksīvas nozīmes, resp., nosauc darbību, kurā subjekts apzināti pārvieto sevi vai ļauj sevī pārvietošanai. Savukārt ceturtnā atvasinātā nozīme ‘lēnām, pamazām ieņemt kādu stāvokli, nonākt kādā stāvoklī; slīgt’ atbilst autokauzafīvai nozīmei, kurā mainās subjekta stāvoklis, piemēram, *laisties miegā, snaudā* ‘iemidzināt sevi’.

Treškārt, atgriezeniskie darbības vārdi, kuriem nav atbilstoša tiešā darbības vārda.

Analizējot šīs grupas verbus, jāatzīst, ka nav nosakāms, pie kuras atgriezenisko verbu nozīmes tie pieder, jo nav tiešā verba, ar ko tos salīdzināt. Nosacīti to pamatnozīmes var uzskatīt par īsti refleksīvām, bet tās var būt arī dekauzafīvas nozīmes, izsakot darbības patvaļīgumu. Šādas nekonkrētības dēļ pētnieki, kuri analizē atgriezeniskos darbības vārdus, šai grupai pievēršas maz.

Tuvoties

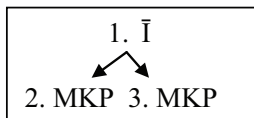
Šajā grupā iekļaujams darbības vārds *tuvoties*, kura nozīmju sistēmu shematiski var attēlot šādi:

Atgriezeniskā verba *tuvoties* pamatnozīme ‘pakāpeniski virzīties aizvien tuvāk (kam)’ un atvasinātā nozīme ‘kļūt tuvākam, samazinoties vietas vai laika atstarpei’ (LVV 2006, 1116) ir īsti refleksīva verba nozīme ‘tuvināt sevi kādam objektam’.

Savukārt atvasinātās nozīmes ‘aptuveni atbilst, līdzināties, būt tuvu (kādai robežai)’ un ‘censties iegūt kāda labvēlību, simpātijas, atsaucību’ (LVV 2006, 1116) ir modāli kvazipasīvas nozīmes. Tajās darbība norisinās objekta jomā, turklāt darbībai pakļautais objekts maina subjekta stāvokli, piemēram, *subjekts iegūst labvēlību, subjekts kļūst vecāks*.

Mosties

Atgriezeniskais kustības verbs *mosties* raksturo ķermeņa daļu kustību, nosaucot subjekta veikto darbību ar acīm. Tā pamatnozīme ‘pārstāt būt aizmigušam’ (LVV 2006, 659) ir īsti refleksīva verba nozīme ‘modināt sevi’, ‘atvērt acis sev’, bet atvasinātās nozīmes ‘sākt darboties, kļūt aktīvam (pēc pasīva stāvokļa)’ un ‘veidoties, rasties (par psihisku stāvokli)’ ir modāli kvazipasīvas nozīmes, kurās darbība norisinās objekta jomā, tādējādi mainot subjekta stāvokli, piemēram, *subjekts iegūst līdzjūtību, interesi*.

Secinājumi

Atgriezeniskie darbības vārdi uzskatāmi par atsevišķām leksēmām, jo tiem veidojas no tiešo verbu nozīmju sistēmām neatkarīgas nozīmju sistēmas, turklāt ir verbi, kam nav atbilstoša tiešā verba, un arī tie var būt daudznozīmīgi, tātad veidot savu nozīmju sistēmu.

Tiešo un atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas ir atšķirīgas, tikai dažos gadījumos vērojams paralēlisms.

Atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas var būt

- 1) vienkāršas – veidotas no viena tipa atgriezenisko verbu nozīmēm, piemēram, tikai no dekauzatīvas nozīmes;
- 2) saliktas – veidotas no dažāda tipa atgriezenisko verbu nozīmēm, piemēram, vienā sistēmā apvienojot īsti refleksiīvu nozīmi ar modāli kvazipasīvu nozīmi.

Atgriezenisko verbu pamatnozīme visbiežāk raksturo darbību subjekta jomā, retāk – objekta jomā.

Šādi aplūkojot atgriezenisko verbu daudznozīmību, iespējams precīzāk definēt tā nozīmes, noteikt to, vai atgriezeniskais verbs ir daudznozīmīgs vai nav, jo, apvienojot pēc jēdzieniskā satura līdzīgas nozīmes, var veidot konkrētākas atgriezenisko verbu nozīmju sistēmas.

Avots

Latviešu valodas vārdnīca. 30 000 pamatvārdu un to skaidrojumu. Rīga: Avots, 2006.

Saīsinājumi

A – autokauzatīva nozīme

ASP – aspektuāla nozīme

B – bezpersonas modāla nejaušības nozīme

D – dekauzatīva nozīme

LVV – Latviešu valodas vārdnīca

MKP – modāli kvazipasīva nozīme

MN – modāla nolieguma nozīme

Ī – īsti refleksiīva nozīme

R – reciproka nozīme

VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca

Literatūra

1. Geniušienē, Emma. 1987. *The Typology of Reflexives*. Empirical Approaches to Language Typology, 2. Berlin: Mouton de Gruyter.
2. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
3. Kalnača, Andra. 2009. Atgriezeniskums plašsaziņas līdzekļu tekstos. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 73-79.
4. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePA, 125-131.

5. Kalnača, Andra. 2001. Refleksīvie verbi un darbības vārda transivitāte latviešu valodā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 5. Liepāja: LiePA, 198-209.
6. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: LiePA, 259-268.
7. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. Fonētika un morfoloģija*. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
8. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
9. Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
10. Soida, Emīlija. 1972. Refleksīvais verbs latviešu valodas vārdarināšanas sistēmā. 8. *Artura Ozola. Valodniecība, folkloristika, metodika*. Rīga: P. Stučkas LVU Redakcijas un izdevniecības daļa, 33-37.
11. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Veidemane, Ruta. 2002. Refleksīvo verbu lietojuma īpatnības. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 422-432.
13. Veidemane, Ruta. 1972. *Morfēmas -ies vieta latviešu valodas verbu sistēmā*. Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam 1973–1973. Rīga: Zinātne, 427-442.
14. Князев, Юрий. 2007. *Грамматическая семантика: Русский язык типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур.

Summary

The article explores the lexicalization of polysemous reflexive verbs of motion and the systems of their meanings. In order to establish the peculiarities of the meaning systems of reflexive verbs of motion more successfully, the systems of their meanings are opposed to those of non-reflexive verbs. The analyzed reflexive verbs of motion are divided into the following groups: reflexive verbs, the basic meanings of which differ from the basic meanings of non-reflexive verbs due to reflexivity only – *staiņties* ‘to stretch’, *ārdīties* ‘to rave’, *sviesties* ‘to get along in how are you getting along?’, *rauties* ‘to shrink’; reflexive verbs the basic meanings of which are withdrawn from the basic meanings of non-reflexive verbs – *ņemties* ‘to toil’, *laisties* ‘to fly’, and reflexive verbs that lack non-reflexive verbs – *tuvoties* ‘to get closer’, *mosties* ‘to awake’. The meaning systems of the reflexive verbs of motion mentioned above are taken from the “Dictionary of the Latvian Language”.

The meaning of the reflexive verbs can be classified by the activity area they describe, that is, subject and object domains. The following meanings of the reflexive verbs are the most common in the systems of reflexive verbs of motion in the Latvian language: in the subject domain – prototypical reflexive meaning, reciprocal or mutual activity meaning, autocausative meaning, aspectual meaning; in the impersonal domain – modal accidental meaning; in the object domain – decausative meaning, modal quasi-passive meaning and negative modal meaning.

Observing the meaning systems of reflexive verbs, it can be concluded that they are to be considered as separate lexemes:

- 1) As there are reflexive verb meaning systems created independently from the meaning systems of non-reflexive verbs.
- 2) Meaning systems are created also by those reflexive verbs that have no appropriate non-reflexive verb.